

پژوهش‌های قرآن و حدیث

Quranic Researches and Tradition

Vol. 55, No. 1, Spring & Summer 2022

DOI: 10.22059/jqst.2022.334176.669876

سال پنجاه و پنج، شماره اول، بهار و تابستان ۱۴۰۱

صص ۲۰۲-۱۸۳ (مقاله پژوهشی)

معیارهای نقد، تصحیح، تحقیق و تعلیق حدیث از دیدگاه استاد علی‌اکبر غفاری (ره) با تأکید بر جامع‌المدارک

ام‌البنین موقر^۱، محمد قاسمی^۲، جوادعلاء‌المحدثین^۳، مهریار شبابی^۴

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۹/۱۳ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۴/۲۶)

چکیده

استاد علی‌اکبر غفاری دانشمند و حدیث‌شناس معاصر، دغدغه وجود اغلاط و اشکالات علم‌الحدیثی در متن و سند منابع حدیثی را داشت. وی با توفیقات الهی و براساس مهارتش در علوم اسلامی با ابداع ملاک‌ها و معیارهایی، این مشکلات را به خوبی حل نمود. با واکاوی آثار استاد، معیارهایشان در تصحیح، تحقیق، تعلیقه‌نویسی و نقد استخراج گردید که مهمترین آن‌ها در تصحیح، عرضه و مقابله متون بر نسخه‌های تصحیح و قرائت شده بر مشایخ و خطوط آن‌ها، مراجعه به مصادر و علمای متخصص بود، در تعلیقه‌نویسی، رعایت تقوای علمی و امانتداری بود. در نقد متن، ارجاع به قرآن و سنت بود. در نقد سند از شناسایی و اعتباریابی راویان و بررسی کیفیت سند مدد جستجی است. راهکارهای استاد در تصحیح و تحقیق بر تألیفات عالمان بزرگ معاصر هم‌چون جامع‌المدارک، جلوه‌گر تبحر ایشان و شایسته‌الگو گرفتن است. پژوهشگران علوم حدیث می‌توانند با تاسی به سیره وی در حدیث‌پژوهی و بهره‌جستن از روش‌ها و معیارهایشان، به حدیث‌پژوهی تداوم ببخشند.

واژگان کلیدی: تحقیق، تصحیح، تعلیق، حدیث، علی‌اکبر غفاری، نقد.

۱. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی؛

Email: om.movaggar@gmail.com

۲. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی (نویسنده مسئول)؛

Email: dr.ghasemi92@yahoo.com

۳. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی؛

Email: jmoh-85@yahoo.com

۴. گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی؛

Email: shababimehr@gmail.com

طرح مسئله

جابر از امام باقر(ع) روایت کرده که آن حضرت فرمود: به خدا قسم، اگر از شخصی راستگو حدیثی درباره حلال و حرام به تو برسد، از آنچه که آفتاب بر آن طلوع و غروب می‌کند، برای تو بهتر است (مجلسی، ۱۴۶/۲، ح ۱۵؛ برقی، ۲۲۷/۱).

در گذشته، نسخه‌های خطی و چاپ‌های سنگی کتاب‌ها، موجبات مشکلات متعددی می‌گردید. این متون ارزشمند بایستی توسط مصححانی تصحیح می‌شد که ادبیات عربی را به خوبی بدانند و از فقه، اصول، منطق، کلام، حدیث، تاریخ، رجال، تفسیر و سایر علوم اسلامی نیز به خوبی اطلاع داشته باشند. استاد علی‌اکبر غفاری خالصانه، با تمسک به قرآن و سنت معصومین(ع)، با بهره‌گیری از محضر استادان مبرز، با تسلط کامل بر علوم فوق‌الذکر، بسیاری از آثار ارزشمند مکتوب حدیثی شیعه را احیاء، تصحیح، تحقیق و نقد کرده و بر آن‌ها تعلیقات ارزشمندی افزوده است. ایشان یکی از شاخص‌ترین چهره‌های تصحیح و تحقیق متون قرآنی و حدیثی در دوره معاصر^۱ (غروی نائینی) است. آثار ایشان از بهترین نمونه‌های تصحیح و تحقیق به روش علمی و تحقیقی بوده و منبعی مطمئن برای محققان و پژوهشگران علوم حدیثی است. ماندگاری متون حدیثی مرهون تلاش چنین پژوهشگرانی است. سؤال این است که عملکرد و معیارهای استاد غفاری در تصحیح، تحقیق، نقد و تعلیق بر آثار نفیس حدیثی چیست؟ او با تکیه بر چه معیارها و ملاک‌هایی به تصحیح و تحقیق پرداخته و موفق شده است؟ اگر استاد غفاری به تصحیح و تحقیق علمی بر این متون نمی‌پرداخت، امروزه این میراث ارزشمند چه وضعیتی داشت؟ چگونه می‌توان توانایی و تخصص لازم جهت تصحیح و تحقیق بر متون ارزشمند حدیثی را به دست آورد؟ بنابراین، پاسخ به این سؤالات و معرفی معیارها و شیوه‌های پژوهش چنین عالمانی برای هر جامعه‌ای ضروری و شایسته‌الگو گرفتن بوده و چراغ راهی در مسیر محققان علوم اسلامی است. از طرفی، فقدان پژوهشی جامع در معیارهای نقد، تصحیح، تحقیق و تعلیق حدیث از دیدگاه استاد علی‌اکبر غفاری با تأکید بر "جامع‌المدارک" - هم حیات با مؤلف - چنین پژوهشی را می‌طلبید. با الگوگیری از این نوشتار می‌توان سایر کتب کهن ارزشمند حدیثی را نیز تصحیح و تحقیق کرد.

۱. مقاله "روش تحقیق، تصحیح و تعلیق استاد غفاری، در کتاب من لایحضره الفقیه"، محقق: نهله غروی نائینی.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌هایی که تاکنون پیرامون استاد علی‌اکبر غفاری انجام یافته،^۱ تعدادی از آن‌ها ابعادی از شخصیت علمی ایشان را مطرح کرده‌اند (استادولی؛ شریفی؛ شکوهی؛ شهری؛ غروی نائینی؛ غفاری و اسعدی، چهره‌های ماندگار؛ قاسم‌پور). تعدادی دیگر، هریک به بخشی از معیارهای تصحیح و تحقیق حدیثی ایشان پرداخته‌اند (استادی؛ پاک‌مقدم؛ رضانی؛ منتظری، ملاک‌های نقد حدیث؛ همو، نقد و تصحیح حدیث). در هیچ‌یک از پژوهش‌ها معیارهای نقد، تصحیح، تحقیق و تعلیق‌نویسی ایشان بر متون حدیثی به طور جامع، یک‌جا و منسجم برای اتخاذ روشی نظام‌مند ارائه نشده است. مهمتر اینکه، پیرامون شیوه تصحیح و تحقیق ایشان بر مجموعه کتب فقهی "جامع‌المدارک" تحقیقی صورت نگرفته است. بنابراین، در این مقاله از طریق واکاوی در مصاحبه‌ها و آثار مکتوب استاد، معیارهای نقد، تصحیح، تحقیق و تعلیق ایشان بر حدیث استخراج شده و در چهار بخش با عناوین معیارهای عمومی استاد در تصحیح و تحقیق، معیارهای نقد حدیث در دو حوزه متنی و سندی، معیارهای اختصاصی ایشان بر "جامع‌المدارک" و معیارهای تعلیق‌نویسی ارائه شده است. با این پژوهش، راه برای محققان علوم حدیثی هموار شده و آثار ماندگار استاد علی‌اکبر غفاری به طور مؤثر و مطمئن به عنوان منبع و الگوی پژوهشی در رشته علوم حدیثی به نسل‌های جدید شناسانده خواهد شد.

۱. معیارهای عمومی استاد غفاری در تصحیح و تحقیق متون حدیثی

واژه «تصحیح» از ریشه صحّ است. صحّ تصحیحا یعنی «درست کردن و درست گفتن» است (لوپس، ۱/۸۵۰). واژه صحیح یعنی قول مطابق با واقع، حق و برخلاف باطل است (فیومی، ۲/۳۳۳).

۱. به نمونه‌هایی از پژوهش‌های انجام شده پیرامون استاد علی‌اکبر غفاری اشاره می‌کنیم: ۱. پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد، ۱۳۸۷ش، "نقد و تصحیح حدیث از منظر استاد علی‌اکبر غفاری"، دانشجو: مجتبی منتظری، راهنما: کامران ایزدی، مشاور: احمد پاکتچی - اساتید بزرگوار استاد غفاری را حضوری درک کرده بودند- ۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پاییز ۱۳۹۴ش، "روش‌های نقد و فهم از دیدگاه استاد علی‌اکبر غفاری"، دانشجو: مریم رضانی، راهنما: علی حسن بگی، دانشگاه اراک؛ ۳. کتاب "یادنامه استاد علی‌اکبر غفاری" نویسنده: علی شریفی، سال ۱۳۸۵ش (بعد از وفات استاد غفاری)، انتشارات رایزن؛ ۴. مقاله "مردی از تبار نور" مهر و آبان ۱۳۸۳ش، نویسنده: عباسعلی مردی، نشریه آینه پژوهش، شماره ۴، پیاپی ۸۸، صص ۱۱۳-۱۳۰. و دیگر پژوهش‌ها که در قسمت منابع ذکر شده است.

واژه «تحقیق» یعنی به کنه مطلب رسیدن و واقع چیزی را به دست آوردن است (دهخدا، ذیل واژه تحقیق). در اصطلاح، «تحقیق»، تعبیری به مضمون «خوب از آب در آوردن متن» است. به قول عرب‌ها، «تقویم النص» به معنی «خوب از آب در آوردن متن»، درست را از نادرست، صحیح را از غلط تشخیص دادن و جدا کردن آن‌ها است (شرافت، ۱۰۴). براساس مصاحبه‌ها و آثار مکتوب (مقدمه‌ها و تعلیقات ارزشمند) استاد علی‌اکبر غفاری، مهمترین معیارهای ایشان در تصحیح و تحقیق بر متون حدیثی عبارت است از:

- ۱.۱. **عرضه و مقابله متون بر نسخه‌های صحیح:** استاد در عرضه و مقابله متون بر نسخه‌ها، نسخه مجاز را متن قرار داده و با دیگر نسخه‌ها مقابله می‌کرد (مصاحبه کیهان فرهنگی، ۸). مهمترین نکات از نظر ایشان در انتخاب نسخه‌ها، یکی اطمینان از صحت نسخه‌ها بود که باید صحیح‌ترین نسخه‌ای که بر مشایخ عرضه شده و امضاء دارد، ملاک باشد (مصاحبه مجله آینه پژوهش، ۶۰). دیگری، یقین در استقلال آن‌ها بود؛ یعنی، نسخه‌های متعددی که هریک واحد بوده و از نسخه‌های دیگر استنساخ نشده باشند (کلینی، ۱/ مقدمه، ۳ و ۴۴؛ صدوق، کمال‌الدین، مقدمه، ۲۰؛ ابن شعبه حرانی، مقدمه، ۱۱).
- ۲.۱. **مراجعه به مصادر، شروح و کتب روایی دیگر:** استاد در کنار مراجعه به نسخه‌ها به مصادر، شروح، حواشی و کتب روایی دیگر نیز مراجعه کرده (صدوق، من‌لایحضره الفقیه، ۱/ مقدمه، ۱۷-۲۹) و در مواردی، به دیگر آثار خود مؤلف نیز رجوع کرده است (صدوق، من‌لایحضره الفقیه، ۴۰/۱؛ همو، کمال‌الدین، ۲۱۲/۱).
- ۳.۱. **استفاده از تخصص علمای اهل فن:** بهره‌مندی استاد از علوم تخصصی دانشمندان عالی‌رتبه زمان خود، او را در واکاوی متون روایی و اسناد آن‌ها، دوچندان موفق نموده است. ثبت نظرات علما در تعلیقات با توجه به مضامین متون، گواه بر این امر است (ابن شعبه حرانی، مقدمه، ۱۱؛ کلینی، ۲۲۸/۱؛ ۲۱۲/۲؛ مازندرانی، ۴۴۶/۱۲؛ صدوق، من‌لایحضره الفقیه، ۵۵۷/۳؛ همو، الخصال، ۲۶۱/۱؛ همو، معانی‌الأخبار، مقدمه، ۵).
- ۴.۱. **دقت، سرعت و اتقان در تحقیق:** مروری بر آثار استاد، که بالغ بر دویست و پنجاه جلد است، گویای این امر است (مصاحبه آینه پژوهش، ۵۸) که ایشان در تصحیح و تحقیق علی‌رغم پرکاری و سرعت در کارها، به ویژه در امر تقویم‌النص بسیار دقیق و متقن بود (استادی، ۱۸۳). همچنین، استاد معتقد بود که محقق متون دینی جهت انجام یک تحقیق خوب، باید از یک صداقت و خلوص نیتی برخوردار بوده و بر مورد تحقیق مسلط باشد و تحقیقات و مطالعات مرتبط دیگران را مورد ملاحظه قرار دهد (مصاحبه آینه پژوهش، ۶۲)، تا بتواند از عهده کار برآید.

به‌طور کلی، عملکرد استاد در تصحیح و تحقیق عبارت است از: مقابله و تصحیح متن از روی نسخه‌های مجاز، مراجعه به منابع معتبر (کلینی، ۲۶۰/۱)، ارتباط با عالمان متخصص (ابن شعبه حرانی، مقدمه، ۱۱؛ صدوق، من‌لایحضره الفقیه، ۵۵۷/۳)، درج تعلیقات لازم و تخصصی متناسب با مقام متن (صدوق، من‌لایحضره الفقیه، ۳۶۲/۳؛ خوانساری، ۱/۱)، ثبت مشخصات نسخه‌ها (کلینی، ۱/ مقدمه، ۴۴)، درج مقدمه و مؤخره (ابن‌شعبه حرانی، مقدمه، ۳ و ۵۱۵)، معرفی کتاب و مؤلف (صدوق، من‌لایحضره الفقیه، ۱/ مقدمه، ۶؛ خوانساری، ۱/ مقدمه)، گزارش مختصری از شیوه کار، تحت عنوان کلمة المصحح (صدوق، کمال‌الدین، ۱/ مقدمه، ۴) کلمة المحشی (خوانساری، ۱/ مقدمه)، معرفی منابع (کلینی، ۱/ مقدمه، ۳۰؛ خوانساری، ۱/ مقدمه، ۴)، فهرست کردن (مجلسی، ۷۴/۴۴۴؛ صدوق، معانی‌الأخبار، ۴۱۴؛ خوانساری، ۷/۲۸۲)، معین کردن تعداد احادیث (کلینی، ۱/ مقدمه، ۲۸؛ خوانساری، ۱/ مقدمه)، چاپ کتاب‌ها با کیفیت شایسته به همراه رعایت اسلوب فنی عصری (کلینی، ۳/۱؛ خوانساری، ۱/ مقدمه)، اعراب‌گذاری دقیق احادیث همراه با ترجمه خوب و مناسب با متن (صدوق، عیون اخبارالرضا، ۲۴/۱؛ همو، من‌لایحضره الفقیه، ۱/ مقدمه)، معرفی مصادر تعلیقه‌ها (خوانساری، ۱/ مقدمه) و غیره. همه این موارد نشان می‌دهد که تصحیح و تحقیق استاد بر متون حدیثی، دقیق، روش‌مند، علمی و متقن بوده است.

۲. معیارهای استاد غفاری در نقد حدیث در دو حوزه متنی و سندی

استاد در بررسی متون حدیثی شیعه، به دلیل ضرورت نقد متون حدیثی با توجه به دو نکته مهم، از جمله: راهیافت انواع آسیب‌ها در روایات و پیامدهای آن در حوزه دین، در هر دو حوزه متنی و سندی به تصحیح و نقد پرداخته و توضیحات لازم را در تعلیقات افزوده است. وی برای اثبات صحت متون حدیثی، استفاده از هر دو قسم نقد (ادلبی، ۱۰) را لازم دیده و نسبت به حصول اطمینان صحت صدور حدیث از معصوم (ع) کوشیده است. در این نوشتار، معیارهای ایشان در هر دو حوزه با واکاوی، تجزیه، تحلیل و نتیجه‌گیری از آثارشان مطرح شده است.

۲.۱. معیارهای استاد غفاری در نقد اسنادی

واژه «سند» به معنی تکیه‌گاه است، هم‌چون دیوار و ستون (قرشی، ۳۴۱/۳). سند همان

طریق بوده و شامل کسانی هستند که حدیث را روایت کرده‌اند (غفاری، *الدراسات*، ۱۰). بررسی سند روایات، به منظور اعتماد به منسوب کردن روایات به معصومان، روش پژوهشگران حدیثی هم‌چون استاد غفاری است. بررسی تعلیقات استاد نشان می‌دهد که او در بررسی سند روایات، دو فعالیت اساسی انجام داده است:

۱. ۱. ۲. شناسایی راویان حدیث و اعتباریابی آن‌ها.

۲. ۱. ۲. بررسی کیفیت سند حدیث از لحاظ اتصال یا انقطاع زنجیره سند.

۱. ۱. ۲. شناسایی راویان حدیث و اعتباریابی آن‌ها

علم رجال به بررسی احوال و اوصاف راویان حدیث که در قبول و رد گفته آنان دخالت دارند، می‌پردازد (مامقانی، ۱/۱۴۷). استاد غفاری بر اساس منابع معتبر رجالی به شناسایی راویان احادیث پرداخته است که مهمترین آن‌ها عبارت است از:

الف) شناسایی راویان موثق: تشخیص روایت معتبر از طریق شناخت شرایط و

اوصاف راوی از مهمترین نوع شناخت است (مامقانی، ۱/۳۰۵؛ شهیدثانی، ۱۸۱).

واژه‌شناسان واژه «ثقه» را به معنای قابل اطمینان و اعتماد معنا کرده‌اند (قرشی، ۱۸۰/۷). توثیق به معنای ثقه شمردن و معتمد دانستن کسی است (دهخدا، ذیل واژه توثیق). ثقه در اصطلاح علم رجال به راوی عادل ضابط امامی اطلاق شده (مامقانی، ۴۲۹/۱؛ کلباسی، ۲/۴۲۲) و از جمله الفاظ صریح در توثیق و تعدیل رجال به شمار می‌رود (میرداماد، ۶).

استاد یکی از راه‌های حصول اعتماد و اطمینان به صدور روایات از معصوم (ع) را موثق بودن راویان موجود در سلسله سند می‌داند (سبحانی، ۳۷). شیوه او در دستیابی به اعتماد به راویان و توثیق آن‌ها بر اساس مراجعه به منابع رجالی است (خوانساری، ۱/۱۳۷).

به عنوان نمونه، استاد بر اساس منابعی هم‌چون "رجال کشی"، روایات نقل شده از اصحاب اجماع را موثق می‌داند (صدوق، *من لایحضره الفقیه*، ۲/۱۲؛ ۴/۴۲۵؛ خوانساری، ۷/۲). نمونه دیگر، ایشان در بررسی روایاتی که در طرق سند آن‌ها یکی از اشخاص مشایخ الإجازة قرار گرفته، آن‌را مبنای اعتبار و صحت سند حدیث قرار داده است (صدوق، *من لایحضره الفقیه*، ۱/۴۱۹، ح ۱۲۳۶). همچنین، ایشان در شناسایی احوال راویان، آنچه که در منابع رجالی با لفظ "مولی" توثیق یا تضعیف شده‌اند، در تعلیقه طبق آن منابع آن‌ها را ذکر کرده است (غفاری، *الدراسات*، ۱۵۶؛ صدوق، *کمال الدین*، ۱/۲۳۴).

همچنین، استاد در بررسی احوال راویان، به شناسایی مدلسین و وضاعین نیز پرداخته است (صدوق، من‌لایحضره‌الفقیه، ۳۶/۳، ح ۳۲۷۶). لفظ «یضع‌الحديث» یکی از الفاظ جرح راوی است (مدیرشانه‌چی، ۱۴۴).

ب) شناسایی مذهب راویان: استاد در بررسی راویان اهل سنت به مصادر رجال اهل سنت (صدوق، الخصال، ۵۵۴/۲؛ عسقلانی، ۱۵۶/۲-۱۵۷)، از جمله «لسان‌المیزان» اثر ابن حجر عسقلانی با موضوع علم رجال، جهت جرح و تعدیل محدثان (عسقلانی، ۵/۱) و کتاب «المناقب» اثر احمد البکری الخوارزمی با موضوع علوم حدیث (خوارزمی، ۴) مراجعه کرده است. نگاه استاد به روایات عامی مذهب، نقادانه و عدم اعتماد است (صدوق، من‌لایحضره‌الفقیه، ۸۱/۲).

استاد به روایات فرقه‌های شیعه اعتماد نکرده است. از آنجا که آن‌ها در منابع معتبر، غالباً فاسد المذهب (صدوق، من‌لایحضره‌الفقیه، ۵۳۴/۴) واضح‌الحديث، جداً ضعیف، فاسد الاعتقاد، لا یُعتمدُ فیهِ شیءٌ معرفی شده‌اند (صدوق، من‌لایحضره‌الفقیه، ۴/۴۷۵). استاد به روایات راویان فرقه‌هایی از جمله واقفی و فطحی مذهب‌ها که غیرامامی بودند و سپس توبه کردند، در صورتی اعتماد کرده که یا به خاطر علم به صدور روایت، در حال استقامت بوده؛ یا به خاطر روایت ثقات و بزرگان اصحاب از آن‌ها که قرینه‌ای است بر این که روایت در حال استقامت بوده، یا از اصل آن‌ها اخذ شده و مورد اعتماد بوده و قبل از فساد عقیده نوشته شده است (صدوق، من‌لایحضره‌الفقیه، ۴/۱۰۶ و ۴۴۳؛ همو، کمال‌الدین و تمام‌النعمة، ۲۰۴/۱؛ خوانساری، ۱۲/۱).

ج) شناخت مشترکات: استاد در شناسایی احوال راویان به شناسایی خاندان، نسب، سرزمین، عصر راوی و آیا حدیث را از خود معصوم شنیده یا با واسطه، پرداخته است (خوانساری، ۳۸/۶؛ صدوق، من‌لایحضره‌الفقیه، ۴۰۸/۲، ح ۲۸۳۴). شیوه استاد در تمییز مشترکات از طریق زمان، مکان یا به وسیله کتاب‌ها، نوشته‌ها، مشایخ و راویان بر اساس مراجعه به منابع رجالی-تاریخی بود. بدینوسیله، ایشان وضعیت کامل یا ناقص بودن، ارسال و مرفوع بودن اسناد را روشن نموده است (ابن شعبه حرانی، ۳۷۴؛ خوانساری، ۴۶۶/۱).

۲.۱.۲. بررسی کیفیت سند حدیث از لحاظ اتصال یا انقطاع زنجیره سند

علامه مامقانی می‌گوید: از مهمترین عواملی که موجب ضعف سند حدیث می‌شود، عدم اطمینان به شخصیت راوی و وجود گسست در سلسله ناقلان است (مامقانی، ۱۴۷/۱).

بنابراین، استاد در مورد کیفیت سند به بررسی اتصال راویان (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۹۶/۲؛ خوانساری، ۱۶۹/۲ و ۱۹۱)، انقطاع (صدوق، کمال‌الدین، ۳۸۵/۲؛ خوانساری، ۱۹۲/۲؛ ۳۱۶/۴)، ارسال در آن و مواردی از این قبیل از طریق مراجعه به اسناد مشابه و منابع رجالی پرداخته است (کلینی، ۵۵۸/۱، ح ۴ و ۵).

۲.۲. معیارهای استاد غفاری در نقد متن

برای سنجش محتوایی حدیث، به وسیله هر معیار، لازم است، از مفهوم و استواری آن معیار، مطمئن شویم. معیار باید خود حق، مطابق با واقعیت خارجی، بر پای خویش راست، استوار، ایستاده و برای ما روشن باشد (محمدی‌شهری، ۶۲/۲). استاد در نقد و بررسی مشکلات متون حدیثی با معیارهای محکمی که خود حقایقی مطمئن هستند، به تطابق با آن‌ها پرداخته و در صورت عدم تطابق با آن‌ها متون را نقد و تصحیح کرده است. این معیارهای محکم عبارت است از:

الف) قرآن: خداوند در قرآن درباره رسول اکرم (ص) می‌فرماید: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ. إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (النجم: ۴ و ۳). روایات ما را از پذیرش و عمل به احادیث مخالف و منافق قرآن باز می‌دارند (کلینی، ۱/۶۹). از این‌رو، استاد قرآن را به عنوان اساسی‌ترین معیار در نقد متون حدیثی به کار برده است (صدوق، ثواب‌الأعمال، ۶۰۲).

ب) سنت: معیار دیگری که استاد در ارزیابی احادیث از آن بهره‌ها برده عرضه حدیث بر سنت مقطوع معصومین (ع) است؛ سنت همان قول، فعل و تقریر معصومین (ع) است (غفاری، الدراسات، ۱۲) که مورد اتفاق همه مسلمانان است. استاد در صورت مخالفت احادیث با این معیار، آن‌ها را مورد نقد قرار داده است (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۲/۲۱۶، ح ۲۲۰۸؛ کلینی، ۵/۱۲۴؛ خوانساری، ۲/۲۰۱).

ج) مسلمات دینی و مذهبی: ادیان توحیدی دارای سه اصل کلی مشترک: توحید، نبوت و معاد هستند (مصباح‌یزدی، ۷/۱)، و عالمان شیعه به اصول عدل و امامت نیز معتقدند، این‌ها اصول مسلم دینی و مذهبی شیعه هستند. استاد مسلمات دینی و مذهبی شیعه را معیار محکمی جهت اعتبارسنجی احادیث قرار داده است (ابن‌ابی زینب، ۳۱۷، باب ۲۱).

د) عقل: واژه «عقل» در لغت به معنای امساک، نگاه داشتن، منع کردن و بستن است (اصفهانی، ۵۷۷)، و در متون اصلی دین، به معنی مبدأ ادراکات بشر، اندیشه‌ورزی و نیروی تشخیص خوب و بد، به کار می‌رود (کلینی، ۱/۱۰). انسان به وسیله عقل،

راستگویی بر خدا را می‌شناسد و او را تصدیق می‌کند و از دروغ‌پرداز بر خدا آگاهی می‌یابد و او را تکذیب می‌کند (کلینی، ۲۴/۱). استاد بر اساس این امر بدیهی که سخنان رسول اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) نمی‌توانند مخالف عقل باشند (صدوق، عیون اخبارالرضا، ۱۲/۶۴۵)، به بررسی روایات پرداخته است.

ه) تجربه و علم قطعی: علم قطعی یعنی ادراک حقیقت چیزی است (اصفهانی، ۵۸۰). البته منظور از تجربه و علم، یعنی نتایج قطعی و غیر قابل خدشه است. استاد از معیار تجربه و علم قطعی در مقام نقد و بررسی روایات بهره برده است (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۴/۳۲۶، ح ۵۷۰۱).

و) تاریخ معتبر: یکی دیگر از ملاک‌های مهم استاد در ارزیابی احادیث، تاریخ قطعی و مسلم است. ایشان اخباری را که با آن در تضاد بوده مورد نقد قرار داده است (صدوق، کمال‌الدین، ۲/۴۶۳، ح ۲۱)، چرا که تاریخ معتبر حقیقت را برای سنجش احادیث در اختیار قرار می‌دهد و معیاری برای نقد وقایع ادعا شده در حدیث را به دست می‌دهد (محمدی‌ری‌شهری، ۶۵/۲).

ز) شأن معصوم: گاه متن احادیث دلالت بر مطلبی می‌نماید که با آیات، روایات معتبر و شأن معصومین (ع) ناسازگار است. استاد این نوع روایات را به دلیل تعارض با شأن و شخصیت معصومین (ع) به نقد کشیده است (صدوق، عیون اخبارالرضا، ۱/۲۰۲).

ح) نقد بر اساس سیاق: سیاق در اصطلاح، کیفیت و جایگاه قرار گرفتن یک لفظ در یک جمله و پیوند خاص میان مفردات یک جمله و جمله‌های قبل و بعد است (جعفری، ۲۲). سیاق، یکی از کارآمدترین ابزار استاد در بررسی مشکلات متنی بوده است (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۱/۲۵۵، ح ۷۸۰).

ط) ملاک پذیرش خبر واحد و وثوق به صدور خبر: در این مسلک، ملاک اعتبار حدیث، اطمینان به صدور خبر از معصوم (ع) است. برای اطمینان به صدور حدیث، چندین شواهد وجود دارد، این شواهد، گاهی سند، گاهی علو متن، گاهی شهرت و گاهی مجموعه‌ای از این‌ها است (خویی، ۲۴ و ۴۹). از دیدگاه استاد غفاری یکی از قرائن مهم در مسلک وثوق به صدور، اعتماد به منبع حدیث است. در این مسلک به خبری می‌توان اعتماد کرد که در کتاب‌های مشهور ذکر شده و قدمای اصحاب، آن‌ها را به طریق قابل اعتماد تحمل کرده باشند (خدامیان‌آرائی، ۴۸). استاد غفاری معتقد است که هر چند که اعتبار سند و عدم آن در کتاب‌هایی همچون "نواب‌الأعمال" که موضوعش اخلاق و آداب است چندان مؤثر نیست؛ همین‌قدر که انسان علم به مجعول بودن یعنی

ساختگی بودن حدیثی نداشته باشد، عمل به آن جایز است و اگر از هر راه وثوق به صدور خبری از امام پیدا کند، برای او حجت خواهد بود (صدوق، ثواب الأعمال، ۴).

۳. معیارهای اختصاصی استاد علی‌اکبر غفاری در تصحیح و تحقیق بر جامع-المدارک و جلوه تبهر ایشان

تصحیح و تحقیق استاد غفاری بر مجموعه کتب فقهی هفت‌جلدی "جامع‌المدارک فی شرح المختصر" تألیف سیداحمدخوانساری (متوفای ۱۴۰۵ق) - به زبان عربی از شروح معتبر "المختصرالنافع" محقق حلی - جلوه‌گر تبهر ایشان در علم ادبیات عربی، علم الحدیث، علم الرجال، علم فقه و دیگر علوم اسلامی است. مبنای توفیق استاد غفاری در تصحیح و تحقیق بر "جامع‌المدارک" شایستگی، شیوه و روش کارشان بود. با پژوهش در تعلیقات ایشان بر مجموعه "جامع‌المدارک" معیارهای اختصاصی استاد در تصحیح و تحقیق عبارت است از:

۳.۱. بهره‌مندی از آیات قرآن و ارجاع به منابع تفسیری

استاد غفاری بعد از درخواست آیت‌الله خوانساری (خوانساری، ۱/ مقدمه)، برای تصحیح و تحقیق بر "جامع‌المدارک" جهت استخراج روایات و اقوال فقهاء متن از مصادر و منابع از ایشان اجازه کسب کرده است (خوانساری، ۱/ مقدمه). مؤلف با توجه به بنیة فقهی بسیار قوی‌ای که داشته، مباحث فقهی را بر اساس قرآن و روایات مطرح کرده است. او اصول و قواعد کلی را با آیات قرآن استدلال کرده، ولی به استظهار آیه و وجه دلالت آن ورود نکرده است.

استاد غفاری جهت تبیین اجمال آیات و دلالت‌های آن‌ها با توجه به اقتضای متن در پاورقی به تفاسیری هم‌چون "برهان" (خوانساری، ۱/ ۱۲۵)، "درالمنثور" (خوانساری، ۱/ ۵۳۴) تفسیر "عیاشی" (خوانساری، ۵/ ۹۶)، تفسیر "قمی" (خوانساری، ۲/ ۶۰۷) ارجاع داده است. او در مواردی بر اساس روایات متن دلالت ظاهر آیه را بیان کرده است (خوانساری، ۲/ ۵۶۹).

همچنین، مؤلف در اغلب موارد، آدرس آیه را ذکر نکرده است. به عنوان نمونه، او در جلد ۲، ص ۴۴۸، در مسئله «أما الذبح ففیه أطراف»، وجوب قربانی بر متمتع به آیه «هر کس از عمره تمتع به حج باز آید هر چه مقدور است قربانی کند» (البقره: ۱۹۵)

استدلال کرده ولی آدرس آیه را مشخص نکرده است. استاد در پاورقی آدرس آیه را مشخص کرده و به آن ارجاع داده است (خوانساری، ۲/ ۴۴۸).

۲.۳. استخراج احادیث از مصادر و ارجاع به منابع

مؤلف برای هر مسئله و حکم فقهی، اخبار متعددی را به عنوان مستند مطرح کرده، ولی کمتر به منبع یا مأخذ فقهی آن‌ها به صورت صریح، استناد کرده است. استاد غفاری به استخراج روایات و اقوال فقهاء موجود در متن از مصادر و منابع معتبر پرداخته است (خوانساری، ۲۹/۱).

استاد با این راهکار، دستیابی به متن اصیل حدیث (خوانساری، ۳۶/۱ و ۷۳)، شناخت طرق نقل حدیث (خوانساری، ۳۰/۱)، منابع حدیث (خوانساری، ۴۰/۱؛ ۲/ ۴۴۳؛ ۴/ ۱۵۲) اسناد حدیث (خوانساری، ۱/ ۵۴۹)، متون و مضامین مشابه را ممکن و تسهیل نموده است (خوانساری، ۴/ ۱۵۲).

به عنوان نمونه، آیت‌الله خوانساری در مورد مسئله «القول فی مناسک منی یوم النحر» قسمت «مستحبات» مطرح کرده که مستحب است حاجی در حال سنگ زدن، رو به جمره عقبه و پشت به قبله باشد. او بر این مطلب، روایتی از شیخ نقل کرده که پیامبر (ص) فرمود: «رماها مستقبلاً لها مستدبر الکعبه» (رو به جمره و پشت به قبله سنگ بزنند)، ولی منبع روایت را مشخص نکرده؛ استاد غفاری در پاورقی منبع دقیق روایت را مشخص و به آن ارجاع داده که شیخ طوسی آن را در «المبسوط فی فقه الإمامیه» آورده است (خوانساری، ۲/ ۴۴۸).

۳.۳. عدم وجود روایت در منابع با لفظ لم أجده

در ادامه مطلب فوق، آیت‌الله خوانساری نوشته است که مستحب است، حاجی در غیر از جمره عقبه یعنی در موارد دیگر رو به قبله باشد، چنانچه بعضی اخبار، بر پشت به قبله بودن در رمی یوم النحر و رو به قبله بودن در غیر از آن دلالت می‌کنند. استاد درباره این خبر، یعنی استحباب رو به قبله بودن در غیر رمی جمرات، در پاورقی نوشته است: «لم أجده» (خوانساری، ۲/ ۴۴۸)؛ یعنی علی‌رغم مراجعه به منابع متعدد، منبع این روایت را نیافتم؛ این امر نشان می‌دهد که شیوه استاد غفاری در تحقیق، استناد به منابع معتبر است. به همین منظور، ایشان عدم وجود روایت در منابع را با لفظ «لم أجده» مشخص کرده است. این امر نشانگر پایبندی استاد به رعایت اصول نگارش علمی و حفظ امانت‌داری ایشان است.

۴.۳. استخراج نظریات فقهی از مصادر

همچنین، مؤلف بر تألیفات فقهی محقق حلی، اقوال و نظریات فقهی دیگر فقها را افزوده و خود به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته است؛ ولی کمتر به نظریات فقها و بزرگان با نام اشاره کرده است؛ او عموماً بدون ذکر نام صاحب نظریه آن‌ها را طرح نموده است. استاد غفاری اقوال علماء را از مصادر و منابع استخراج و به آن‌ها ارجاع داده است. به عنوان نمونه، مؤلف در ج ۱، ص ۱۵ استدلالی از کتاب "المعتبر"، مطرح کرده ولی آدرس منبع را مشخص نکرده است. استاد غفاری آن‌را از منابع استخراج کرده و آدرس دقیق را در پاورقی ذکر نموده است (خوانساری، ۱/ ۱۵).

۵.۳. بررسی سندی روایات

مؤلف ضمن اینکه متن کامل روایات را ذکر کرده، به نوع روایت از حیث سند نیز اشاره‌ای کرده است. اینک نکات مهمی را که استاد در بررسی سندی، بیشتر به آن‌ها پرداخته را مطرح می‌کنیم:

الف) نقد و بررسی احوال راویان

نمونه ۱: استاد در بررسی سندی روایات متن، خطاهای پیرامون احوال رجالی راویان را تشخیص داده و در پاورقی به تصحیح آن‌ها پرداخته است. به عنوان نمونه، او در ج ۶، ص ۳۸ در احوال یکی از راویان خطایی را از لحاظ تاریخی شناسایی کرده، و صحت مطلب را از منابع معتبر استخراج کرده، و در پاورقی به تفصیل به توضیح و تصحیح آن‌ها پرداخته است. به این صورت که، در متن زمان حیات راوی و زندگی او در عصر امام علی (ع) صحیح نگارش نشده، بلکه راوی متعلق به زمان امام صادق (ع) بوده است. استاد ضمن اینکه ولادت و زمان صحیح حیات راوی و تاریخ ولادت امام علی (ع) را مطرح کرده، بلکه اشتباهات تاریخی را نیز متذکر شده و با ارجاع به منابع مربوطه، آن‌ها را مستند نموده است (خوانساری، ۶/ ۳۸).

نمونه ۲: استاد در نقد و بررسی احوال راویان، مشترکات را تمییز داده و ذکر نام پسر (ابنه)، به جای پدر را تذکر داده و آن‌ها را از مصادر و منابع متعدد استخراج کرده و در پاورقی تصحیح کرده و به آن منابع ارجاع داده است (خوانساری، ۲/ ۴۴۳).

نمونه ۳: روایتی در متن از حیث سند ضعیف ذکر شده است. استاد غفاری در

پاورقی علت ضعف روایت را عدم وثاقت یکی از راویان از جمله، "حسن بن علی بن اُبی حمزه البطائنی" و واقفی مذهب بودن او مطرح کرده است (خوانساری، ۱۷/۵).

ب) نقد و بررسی کیفیت سند: استاد جهت بررسی کیفیت سند، بر اساس منابع رجالی، در پاورقی وضعیت روایات را از لحاظ اتصال به مسند بودن (خوانساری، ۶/۱۸۷)، و از لحاظ اعتبار سند به صحیح، حسن و ضعیف بودن (خوانساری، ۵/۳۰۱؛ ۶/۱۸)، و از لحاظ تعدد سند به خیر واحد (خوانساری، ۱/۶) متذکر شده است. ضمن آنکه به خطاهای متن از لحاظ ذکر یا اسقاط راوی از سند، توجه کرده و آن خطاها را بر اساس منابع معتبر، در پاورقی تصحیح نموده است (خوانساری، ۲/۵۸۱).

البته، استاد غفاری برخی اخبار ضعیف یا مرسل را به این دلیل که توسط افرادی روایت شده که امر به اخذ روایات از آن‌ها شده؛ مثل "اصحاب اجماع"، قابل اعتماد دانسته است. و در پاورقی نوشته که این روایت مرسل از جهت سند اشکالی در آن نیست، زیرا "بزنطی" آن را از اصحاب اجماع ذکر کرده است (خوانساری، ۲/۴۹۰).

۳.۶. نقد و بررسی متنی

یکی از ویژگی‌های کتاب "جامع‌المدارک" این است که مؤلف بسیار مختصر به صورت اشاره‌ای و گذرا به نکات دقیق اشاره نموده است. استاد غفاری این مشکلات را بررسی و به مقتضای متن، نکات لازم را تبیین نموده است که نمونه‌هایی را مطرح می‌کنیم:

استاد اصطلاحات علم‌الحدیثی متن مؤلف و حتی متن اصلی محقق حلی را نیز تبیین کرده است (خوانساری، ۱۳/۱). او برای کاستن از پیچیدگی ادبی و اصطلاحات حدیثی، معنی برخی واژه‌ها را بیان نموده (خوانساری، ۲/۴۰۰) و مباحث ادبی را بر اساس کتاب‌های لغت و منابع اولیه هم‌چون "القاموس" (خوانساری، ۳/۱۱۴) و "النهایه فی غریب‌الحدیث‌والأثر" تبیین نموده است (خوانساری، ۲/۴۰۰؛ ۵/۲۳۹). استاد جهت رساندن مطلب، از منابع و شروح احادیث، اقوال صاحب‌نظران را مطرح کرده است (خوانساری، ۴/۱۴۴). او مباحث اصولی را به منابعی هم‌چون "علل الشرایع" شیخ صدوق (خوانساری، ۷/۱۵۸) و "مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه" علامه حلی (خوانساری، ۱/۷۷)؛ مباحث رجالی را به منابعی هم‌چون "قرب‌الاسناد" (خوانساری، ۳/۱۸۴) و "الطبقات‌الکبری" ابن سعد (خوانساری، ۱/۴۶۶)؛ مباحث روایی-تاریخی را به منابعی هم‌چون "إرشاد" شیخ مفید (خوانساری، ۵/۳۸۰) و "تاریخ طبری" ارجاع داده است (خوانساری، ۲/۴۲۷).

همچنین استاد به ذکر یا اسقاط عبارتی از متن حدیث (خوانساری، ۲/۲۳۰؛ ۲۶۵/۵)، سقط و تصحیف (خوانساری، ۲/۴۷۲) نیز توجه کرده است.

۳.۷. تبیین اصطلاحات فقهی

استاد اصطلاحات فقهی را از دیگر استدلالات خود مؤلف (خوانساری، ۲/۲۷۴) یا بر اساس منابع معتبر روایی توضیح داده یا با ارجاع به کتب فقهی نظرات و اقوال علمای صاحب‌نظران را مطرح کرده است (خوانساری، ۲/۴۵۸)، به عنوان نمونه، آیت‌الله خوانساری در جلد ۲، صفحه ۱۵، در بحث نصاب‌های ۱۲ گانه شتر وارد شده و ضمن این بحث، اصطلاحاتی مانند «بنت مخاض» و «بنت لبون» را مطرح کرده، سپس افزوده: شترها باید به حدنصاب برسند تا زکات واجب شود. عدم خلاف در آن نصّ و فتوی است. همچنین زکات در شتر دوازده نصاب بوده و بر این امر اخبار معتبره مستفیضه دلالت دارد، از آن جمله، خبر صحیح "عبد الرحمن بن الحجاج" که از امام صادق (ع) نقل کرده که: «فی خمس قلائص شاة و لیس فیما دون الخمس شیء و فی عشر شاتان، و فی خمس عشر ثلاث شیاه و فی عشرين أربع و فی خمس و عشرين خمس و فی ستّ و عشرين ابنه مخاض إلی خمس و ثلاثین. و قال عبد الرحمن هذا فرق بیننا و بین الناس فإذا زادت واحدة ففيها ابنه لبون إلی خمس و أربعین فإذا زادت واحدة ففيها حقّه إلی ستّین، فإذا زادت واحدة ففيها جذعه ...».

استاد در پاورقی روایت فوق‌الذکر، ضمن مشخص کردن و ارجاع به منابع و مصادر آن^۱ به تبیین اصطلاحات فقهی موجود در متن آن نیز پرداخته است که واژه "القلایص": جمع القلوص یعنی شتر ماده جوان تا نه سالگی که بعد از آن ناقه است، به منزله کنایه از دختر جوان است. بنت مخاض یعنی شتر ماده‌ای که به سال دوم وارد شده باشد. و ابنه لبون آنکه داخل سال سوم شده باشد و هنگامی که به سال چهارم وارد شد حقاً مذکر و حقّه مونث نامیده می‌شود. و هنگامی که به سال پنجم وارد شد جذع نامیده می‌شود (خوانساری، ۲/۱۴).

مؤلف در متن در مورد حکمی ادله‌های فقها را مطرح کرده است. استاد غفاری در پاورقی، کلمات اقوال برخی از آن فقهاء را توضیح داده و مسئله را روشن نموده است (خوانساری، ۲/۴۸۰).

۱. التهدیب، ج ۱، صص ۳۵۳ و ۳۵۴؛ الإستبصار، ج ۲، صص ۱۹ و ۲۰.

۳. ۸. ترجیح حکم با استناد به آراء علمای صاحب‌نظر

استاد غفاری در پاورقی، ضمن بیان احتمالات و نظریات مختلف، با استناد به آراء علمای صاحب‌نظر، حکمی را ترجیح داده است. به عنوان نمونه آیت‌الله خوانساری در مورد مسئله «و کله ینجس باستیلاء النجاسة علی أحد أوصافه» نوشته که معروف است که آب به جمیع اقسامش، اگر در یکی از اوصاف ثلاثه‌اش (بو، طعم و رنگ) تغییر پیدا کرد، نجس می‌شود، و براین امر ادعای اجماع شده است. همچنین، روایت صحیح‌های بر این مطلب مطلوب دلالت دارد که «ماء البئر واسع لا یفسده شیء إلا أن یتغیّر ریحہ أو طعمه إلخ» (خوانساری، ۲/۱). ایشان در ادامه، روایت نبوی مشهور دیگری را به عنوان استدلال آورده است: «خداوند آب را پاک کننده آفریده، و هیچ چیز آن را نجس نمی‌کند، مگر آنکه رنگ، طعم، یا بوی آن را تغییر دهد» (خوانساری، ۳/۱).

استاد در تعلیقه نوشته که روایت اول در کتاب وسایل، باب ۱۴، حدیث ۷ نقل شده است. روایت دوم را صاحب کتاب وسایل در باب ۱، حدیث ۶، از محقق در «معتبر» و از ابن‌ادریس در «سرائر» مرسل نقل کرده و گفته که براین روایت متفق علیه است. همچنین، ابن‌ماجه در «سنن»، در کتاب الطهارة، باب الحیاض، از ابی‌امامه باهلی از نبی روایت کرده که «هیچ چیز آب را ناخالص نمی‌کند، مگر آن چیزی که بو، طعم و رنگ آن را تغییر دهد» و نیز طبرانی در «الأوسط» و «الکبیر» و بیهقی در «الکبری»، ۱/۲۵۹، این روایت را همین‌طور آورده و دارقطنی در «سنن» و در «جامع‌الصغیر» از نبی نقل کرده‌اند که «آب پاک است مگر اینکه چیزی بر بو یا مزه آن غلبه کند» (خوانساری، ۳/۱).

نمونه ۲: آیت‌الله خوانساری در متن در مورد حکمی ادله‌های فقها را مطرح کرده است. استاد غفاری بر اساس استدلال خود مؤلف، در پاورقی کلمات اقوال برخی از آن فقهاء را توضیح داده و مسئله را برای خوانندگان روشن نموده است (خوانساری، ۴۸۰/۲).

۳. ۹. ضبط، عرضه و مقابله متن بر نسخه‌های خط خود مؤلف

استاد به تصحیح، اعراب‌گذاری، عرضه و مقابله متن بر نسخه‌هایی که مؤلف به خط خود نوشته، پرداخته است (خوانساری، ۱/ مقدمه).

۳. ۱۰. آراستن و منظم کردن به کتابت

استاد در آراستن و منظم کردن نسخه مؤلف به کتابت تلاش کرده است (خوانساری، ۱/ مقدمه).

به این طریق، ایشان با راهکارهایی هم‌چون استخراج احادیث از مصادر، ارجاع به منابع و مستند کردن روایات و اقوال علماء، ضمن تقویت اعتبار علمی کتاب، استفاده از کتاب جامع‌المدارک و پژوهش بر آن‌را برای محققان تسهیل نموده است. ضمن اینکه، عملکرد استاد غفاری در تصحیح و تحقیق بر "جامع‌المدارک"، خواننده را وادار به فکر و تعمق نموده و زمینه را برای ایجاد قوهٔ اجتهاد در او فراهم می‌نماید.

۴. معیارهای استاد غفاری در تعلیقه‌نویسی

تعلیقه‌های استاد بر متون حدیثی عرضه‌گاه اندیشه، ذوق و حاصل پژوهش‌های او در زمینهٔ موضوع و محتوای متون است. با مطالعه در آثار تصحیح و تحقیق استاد، این نتیجه به دست آمد که او به عنوان محقق، به لحاظ وفاداری و پای بندی به اصول علمی تحقیق، کم‌ترین تصرفی در متن نکرده است.

این استاد مصحح مشکلات آثاری را که به تصحیح و تحقیق آن‌ها پرداخته، در تعلیقه برطرف کرده و هرگونه ابهامی را که مانع فهم متن بوده را روشن نموده و اطلاعات جامع و دقیقی در اختیار خواننده گذاشته است. استاد در تعلیقات گاهی وجوه مفاهیم اثر را تحلیل و نقد کرده (کلینی، ۴۰۰/۳؛ خوانساری، ۳۶۲/۳؛ ۴۲۰/۴) و گاهی اجتهاد خود را در مورد متن مطرح کرده است (صدوق، معانی‌الأخبار، ۲۵۹؛ کلینی، ۱۶۹/۱؛ خوانساری، ۱۵۹/۲). تعلیقات استاد بر تمام متون تصحیحی، علی‌رغم ایجاز و اختصارش، حاوی نکته‌های علمی دقیق و متناسب با مضامین متن است. که اهم آن‌ها عبارت است از: بحث نسخه‌ها و مصادر (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۲/۲۰۲؛ خوانساری، ۱۹۹/۲؛ ۳۳۰/۴)، توضیحات ادبی (خوانساری، ۱۷۴/۲)، لغوی، اصطلاحی (ابن شعبه حرانی، ۲۱۵؛ خوانساری، ۴۶۱/۴)، تاریخی (ابن شعبه حرانی، ۴۵۰؛ ابن ابی زینب، ۳۳)، بحث‌های رجالی (صدوق، الخصال، ۵۱۰/۲)، روایی (صدوق، معانی‌الأخبار، ۱۷۰؛ خوانساری، ۲۳۰/۲)، اعتقادی، کلامی (صدوق، التوحید، ۱۸ و ۳۱؛ کلینی، ۹۵/۱) و فقهی (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۲/۴۲۱؛ خوانساری، ۱۳۴/۷).

نتیجه‌گیری

از مجموع مباحث بررسی شده در این مقاله نتیجه می‌گیریم که:

۱. گرچه برترین هنر استاد غفاری در تصحیح و تحقیق آثار نفیس حدیثی کهن

شیعه است و علما و بزرگان معاصر نیز بر تصحیح و تحقیق ایشان اعتماد و صحه گذاشته‌اند؛ ولی توان و تلاش این حدیث‌شناس معاصر در استفاده از رشته‌های علوم مختلف اسلامی و همچنین تبحر ایشان در تصحیح و تحقیق متون معاصر نیز شایسته‌الگو گرفتن است.

۲. با واکاوی در آثار تصحیح و تحقیق استاد غفاری درمی‌یابیم که مبنای فعالیت‌های علمی و عملی ایشان بر ویژگی اخلاص در راه خدا، عشق به قرآن و اهل‌بیت استوار بوده است.

۳. معیار عمومی ایشان در تصحیح مقابله متون بر نسخه‌ها و منابع معتبر، مراجعه به مصادر، شروح، کتب روایی دیگر و استفاده از علمای اهل‌فن بوده و مهمترین ویژگی ایشان سرعت، دقت و اتقان در کار بود.

۴. استاد در بررسی مشکلات متنی، احادیث در هر دو حوزه سند و متن حدیث به نقد و بررسی پرداخته است. ایشان در بررسی سند، هم به شناسایی راویان احادیث و اعتباریابی آن‌ها و هم به بررسی کیفیت سند حدیث از لحاظ اتصال یا انقطاع زنجیره سند حدیث پرداخته، ایشان در حوزه متنی محکم‌ترین معیارها از جمله قرآن، سنت، مسلمات مذهبی، عقل، علم قطعی، تاریخ، شأن معصوم (ع) و سیاق را محک ارزیابی قرار داده است. اصلی‌ترین ملاک و مسلک استاد در ارزیابی احادیث، وثوق و اطمینان به صدور خبر از معصوم (ع) است.

۵. استاد در تصحیح و تحقیق بر مجموعه کتب "جامع‌المدارک" از راهکارهایی هم-چون استخراج احادیث از مصادر و ارجاع به منابع، عدم وجود روایت در منابع با لفظ لم‌أجده، استخراج نظریات فقهی از مصادر، نقد و بررسی کیفیت سند، نقد و بررسی متنی، تبیین اصطلاحات فقهی، ترجیح حکم با استناد به آراء علمای صاحب‌نظر، ضبط، عرضه و مقابله متن بر نسخه‌های خط خود مؤلف، آراستن و منظم کردن به کتابت استفاده کرده است. البته گاهی استاد از چندین روش در کنار هم بهره گرفته است. وی بیش از سایر روش‌ها، از روش استخراج روایات از مصادر و ارجاع به منابع مستند کردن روایات و اقوال علماء، راهنمایی و ارجاع به منابع آن‌ها، مقابله روایات بر نقل منابع روایی مختلف، برطرف ساختن ابهامات و اشکالات متن کتاب استفاده کرده است.

۶. مبنای اصلی استاد در تعلیقه‌نویسی بر اصل رعایت تقوای علمی، امانت‌داری و تحفظ بر متون اصلی بوده است. ولی، او به عنوان متخصص در موضوع اثر و مصحح آن برای دستیابی به هر مطلبی به سراغ مرجع متناسب با آن رفته، و بر اساس منابع معتبر و استناد به دانشمندان صاحب‌نظر، توضیحات لازم و متناسب با مقام متن آورده و بر اساس آن‌ها تصحیحات لازم را انجام داده است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن ابی زینب، محمدبن ابراهیم، الغیبه، مصحح: علی‌اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ق.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف‌العقول، مصحح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۴. ادلبی، صلاح‌الدین بن احمد، منهج نقد المتن عند علماء الحدیث النبوی، بیروت، دارالافتاح الجدیده، ۱۴۰۳ق.
۵. استادولی، حسین، استاد غفاری نیم قرن تحقیق و تجربه، نشریه کتاب ماه دین، تهران، سال هفتم، شماره ۸۵ و ۸۶، آبان و آذر ۱۳۸۳ش.
۶. استادی، رضا، روش استاد علی‌اکبر غفاری در تصحیح متون، نشریه علوم حدیث، شماره پیاپی ۳۴، شماره ۴، زمستان ۱۳۸۳ش.
۷. اصفهانی، راغب، مفردات ألفاظ القرآن، مصحح: داوودی، صفوان عدنان، بیروت، دارالقلم الدار الشامیه، ۱۴۱۲ق.
۸. برقی، احمدبن محمدبن خالد، المحاسن، مصحح: جلال‌الدین محدث، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ق.
۹. پاک مقدم دامن، ناهید، درآمدی بر آسیب‌شناسی فهم احادیث با تکیه بر ضرورت معرفت شیعه در درایت روایت، مجله قرآن پژوهی حسنا، شماره یک، تابستان ۱۳۸۸ش.
۱۰. جعفری، یعقوب، دلالت سیاق و نقش آن در فهم آیات قرآن، مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی، سال یازدهم، شماره ۲۲، زمستان ۱۳۸۶ش.
۱۱. خدایمان‌آرانی، علی‌اکبر، تأثیر محتوای روایات راویان بر ارزیابی آنان در فهرست نجاشی، نشریه علمی- پژوهشی مطالعات اعتبارسنجی حدیث، دوره دوم، شماره سوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹ش.
۱۲. خوارزمی، موفق بن احمد بکری مکی حنفی، المناقب، محقق: شیخ مالک محمودی، قم، النشر الإسلامی، ۱۴۱۱ق.
۱۳. خوانساری، احمد بن یوسف، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، علق علیه: علی‌اکبر غفاری، تهران، مکتبه الصدوق، ۱۳۵۵ش.
۱۴. خوبی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، قم، دفتر آیه‌الله خوئی، ۱۴۰۹ق.
۱۵. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، زیر نظر: محمد معین و جعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، روزنه، ۱۳۷۷ش.
۱۶. رضانی، مریم، روش‌های نقد و فهم از دیدگاه استاد علی‌اکبر غفاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اراک، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۴ش.
۱۷. سبحانی، جعفر، کلیات فی علم الرجال، قم، نشر مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۱۲ق.
۱۸. شرافت، امیرحسین، گوشه‌هایی از یک زندگی سراسر پژوهش، نشریه پیام حوزه، شماره ۴۱ و ۴۲، بهار و تابستان ۱۳۸۳ش.
۱۹. شریفی، علی، یادنامه استاد علی‌اکبر غفاری، تهران، انتشارات رایزن، ۱۳۸۵ش.

۲۰. شکوهی، فاطمه، نقد حدیث و معیارهای آن از دیدگاه استاد غفاری، نشریه سفینه، سال نهم، شماره ۳۵، ۱۳۹۱ ش.
۲۱. شهری، محمدحسین، یادنامه استاد علی‌اکبر غفاری (نویسندگان: بهراد جعفری، حسین استادولی، مهدی‌دستی و جمعی از اهل تحقیق)، نشریه سفینه، دوره یک، شماره ۴، پاییز ۱۳۸۳ ش.
۲۲. شهید ثانی، زین‌الدین بن احمد العاملی، الرعايه فی علم الدرايه، قم، مکتبه آیه‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۸ ق.
۲۳. صدوق، محمدبن علی بن بابویه، الخصال، مصحح: علی‌اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
۲۴. -----، التوحید، مصحح: هاشم حسینی، قم، مؤسسه نشر اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۲۲ ق.
۲۵. -----، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه: علی‌اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق.
۲۶. -----، من لایحضره الفقیه، مصحح: علی‌اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی مدرسین حوزه علمیة قم، ۱۴۱۳ ق.
۲۷. -----، کمال‌الدین و تمام النعمه، مصحح: علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۵ ق.
۲۸. -----، عیون أخبار الرضا (ع)، مترجم: حمیدرضا مستفید و علی‌اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق، ۱۳۷۳ ش.
۲۹. -----، معانی الأخبار، مصحح: علی‌اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ ش.
۳۰. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، لسان‌المیزان، لبنان، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.
۳۱. غروی نائینی، نهله، روش تحقیق، تصحیح و تعلیق استاد غفاری در کتاب من لایحضره الفقیه، مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌دینی، شماره دوازده، زمستان ۱۳۸۴ ش.
۳۲. غفاری، علی‌اکبر و اسعدی، محمود، چهره‌های ماندگار، تهران، انتشارات جهان فرهنگ زمان، ۱۳۸۳ ش.
۳۳. غفاری، علی‌اکبر، الدراسات فی علم الدرايه: تلخیص مقباس الهدایه علامه مامقانی، تهران، نشر دانشگاه امام صادق، ۱۳۶۹ ش.
۳۴. فیومی، أحمد بن محمد، المصباح‌المنیر: فی غریب‌الشرح‌الکبیر للرافعی، قم، مؤسسه دارالهجره، ۱۴۱۴ ق.
۳۵. قاسم‌پور، محسن، تحلیل و توصیف برخی آثار استاد غفاری، مجله کتاب ماه دین، شماره ۸۵ و ۸۶، آبان و آذر ۱۳۸۳ ش.
۳۶. قرشی، علی‌اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ ق.
۳۷. کلباسی، ابوالهدی، سماء‌المقال فی علم الرجال، تحقیق: سید محمدحسین قزوینی، قم، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البيت (ع)، مؤسسه ولی‌عصر للداراسات الاسلامیه، ۱۴۱۹ ق.
۳۸. کلینی، ابوجعفر محمدبن یعقوب، الکافی، مصحح: علی‌اکبر غفاری، تهران، دارالکتب‌الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۳۹. لويس معلوف، المنجد، مترجم: احمد سیاح (فرهنگ بزرگ جامع نوین) با مقدمه: حسن حسن‌زاده آملی، انتشارات اسلام، تهران، ۱۳۷۴ ق.

۴۰. مازندرانی، محمد صالح بن احمد، شرح الکافی - الأصول وا لروضة، مصحح: ابوالحسن شعرانی، تهران، المكتبة الإسلامية؛ قم، مؤسسة ولی العصر للدراسات الإسلامية، ۱۳۸۲ق.
۴۱. مامقانی، عبدالله، مقیاس الهدایه فی علم الدرايه، تحقیق: محمدرضا مامقانی، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، ۱۴۱۱ق.
۴۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دارالإحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۴۳. مدیرشانه‌چی، کاظم، درایه الحدیث، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۳۸۷ش.
۴۴. محمدی‌ری شهری، محمد، شناخت‌نامه حدیث، قم، دار الحدیث، ۱۳۹۷ق.
۴۵. مصاحبه علی‌اکبر غفاری با مجله آینه پژوهش، گفتگو با استاد علی‌اکبر غفاری، نشریه آینه پژوهش، دوره یک، شماره ۳، آذر و دی ۱۳۶۹ش.
۴۶. مصاحبه علی‌اکبر غفاری با کیهان فرهنگی، استاد علی‌اکبر غفاری احیاگر میراثی از تشیع، نشریه کیهان فرهنگی، شماره ۲۷، خرداد ۱۳۶۵ش.
۴۷. مصباح‌یزدی، محمدتقی، آموزش عقاید (دوره سه جلدی در یک مجلد)، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸ش.
۴۸. منتظری، مجتبی، ملاک‌های نقد حدیث از منظر استاد علی‌اکبر غفاری، مجله علمی - پژوهشی پژوهش دینی، جلد ۲۵، شماره ۱۲، زمستان ۱۳۸۴ش.
۴۹. -----، نقد و تصحیح حدیث از منظر استاد علی‌اکبر غفاری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه امام صادق(ع)، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، زمستان ۱۳۸۷ش.
۵۰. میرداماد، محمدباقر بن محمد، الرواشح السماویة فی شرح الأحادیث الإمامیة، تحقیق: نعمت‌الله جلیلی و غلامحسین قیصریه‌ها، قم، دار الحدیث، ۱۴۲۲ق.

